

Lietuvos meno kūrėjų asociacija

Gėda kaip pagrindinis jausmas, apėmęs modernias visuomenes

2013-02-04

ŽURNALAS: KULTŪROS BARAI

TEMA: Asmenybės formavimas

AUTORIUS: Thomas Scheff

DATA: 2013-02

Gėda kaip pagrindinis jausmas, apėmęs modernias visuomenes

Thomas Scheff

gėdos įtaka civilizacijai, gėda dėl gėdos, gėdos apibrėžimai, gėdos įtaka asmenybės formavimui, tyrimai apie gėdą, gėdos teorija

Gėda gali būti slaptas raktas mūsų civilizacijai „atrankinti“, t. y. suprasti, nes gėda arba jos nuojauta iš esmės tyko visur, nors paprastai būna nematoma. Jos buvimą visur leidžia numanyti teoriniai Charleso Hortono Cooley'o ir Ervingo Goffmano veikalai, kurių išvalgas patvirtina empiriniai Norberto Eliaso ir Helenos Lewis tyrimai. Eliasas ir Lewis savo išvadose irgi užsimena, kad gėda paprastai yra nematoma, Eliasas netgi atvirai tą teigia. Gėda (kaip ir kiti jausmai, tarkime, baimė) gali būti grįžtamoji, daranti poveikį pačiai sau (gėda dėl gėdos). Mano atliktas gėdos terminų penkiomis kalbomis *n-gramų* tyrimas patvirtina tiek Eliaso spėjimą, kad gėda yra tapusi nematoma, tiek Michaelo Billigo teoriją apie jausmų slopinimą. Nuolatinis grįžtamasis gėdos antplūdis galėtų paaiškinti, kodėl pasineriama į ekstremalų tylėjimą, o gėdos/pykčio jausmas sukelia smurto proveržius.

Psichologas Gershenas Kaufmanas yra vienas iš keleto autorių, savo veikaluose argumentavusių, kad mūsų visuomenėje gėda yra tabu:

Amerikos visuomenės kultūra remiasi gėda, tačiau [...] gėda yra slepiama. Kadangi dėl gėdos mums gėda, ji paverčiama tabu. [...] Gėdos tabu yra toks griežtas, kad **elgiamės taip, tarsi gėda neegzistotų** (Kaufman, 1989).

Kaufmano frazė „gėda dėl gėdos“ pasirodė turinti didesnę reikšmę, negu jis pats numanė: lygiai kaip baimė gali sukelti dar didesnę baimę, net paniką, gėda dėl gėdos

gali nuolat sugrįžti, įgaudama skirtingą intensyvumą, išsiverždama iš bet kokių natūralių ribų. Grįžtamuosius gėdos antplūdžius aptarsime vėliau.* Tarkime, pagal tabu idėją gėda paprastai būna paslėpta. Ar tai turi kokią nors reikšmę? Prieš pradėdami svarstyti šį klausimą, pirmiausia turėtume pasiaiškinti, koks yra termino *gėda* turinys.

Gėdos apibrėžimai

Lingvistinis būdas paslėpti gėdą yra klaidingas jos pasireiškimo, išskyrus stipriausius ar akivaizdžiausius, įvardijimas. Anglų kalba žodį *shame* (gėda) apibrėžia labai siaurai – tai intensyvi kritinė reakcija į būdo silpnybes ar netinkamą elgesį. Be to, anglų kalboje, skirtingai nei daugelyje kitų kalbų, gėda yra aiškiai atskirta nuo jos mažiau intensyvių giminaičių, ypač sutrikimo. Kitos kalbos žodį „gėda“ priskiria kasdieniniame gyvenime išplitusių jausmų grupei. Pavyzdžiui, ispanų *verguenza* reiškia ir gėdą, ir sutrikimą. Prancūzų *pudeur*, angliškai verčiamas *modesty* (reiškiantis drovumą), yra giminiškas žodžiui „gėda“.

Psichoanalizė ir sociologija laisvai vartoja platų socialinį gėdos apibrėžimą, čia šis žodis apima ir sutrikimą, ir kaltę, ir daugybę kitų gėdos atspalvių. Ericas Eriksonas (1950) atmetė Sigmundo Freudo prielaidą, esą pirminis moralinis suaugusiųjų jausmas yra kaltė. Ir pateikė nemažai argumentų, kad pradinė yra gėda, nes ji susijusi su asmenybės visuma, ne tik su jo veiksmis.

Sociologė Helena Lynd (1958) išplėtojo šią mintį, nusakiusi lemiamą gėdos svarbą asmenybės ugdymui ir visuomenės gyvenimui. Ji pirmoji pripažino, kad klaidingos kasdieninės šio žodžio vartosenos pavyks išvengti tik tada, kai turėsime aiškiai apibrėžtą gėdos **sąvoką**.

Psichologas Silvanas Tomkinsas žengė dar toliau, teigdamas, esą gėdos jausmas nulemia elgseną. „Neigiamiems afektams“ skirtame kone 500 puslapių tome (1963, V. II) jis taip detaliai aptarė gėdą ir pažeminimą, kad šie visiškai užgožė jo svarstymus apie kitus jausmus. Pateiktieji pavyzdžiai rodo, kad gėdos sąvoką jis supranta labai plačiai. Iš tikrųjų Tomkinsas, kaip ir aš šiame tekste, aiškiai argumentuoja: sutrikimas, gėda ir kaltė laikytini giminiškais jausmais. Kaip jie veikia kasdieninį modernių visuomenių gyvenimą?

Veidrodinė asmenybė

Pirmojoje ir mažiausiai specializuotoje savo knygoje Ervingas Goffmanas netikėtai pareiškė:

Nėra **nė vienos** tarpusavio sąveikos, kurios dalyviai neturėtų apčiuopiamos galimybės būti šiek tiek sugluminti, arba nežymios galimybės būti smarkiai pažeminti (1959, p. 243).

Šio teiginio, probėgšmais išsakyto knygos pabaigoje, kaip ir daugelio savo apibendrinimų, jis toliau, bent jau tiesiogiai, neplėtoja. Tiesiog tvirtina, kad **visos** tarpusavio sąveikos gali kelti skausmingus jausmus. Tuo grindžiama ir viena iš pagrindinių Goffmano idėjų apie **įspūdžių valdymą**. Esą tiek daug laiko skiriame įspūdžiams valdyti todėl, kad kaip įmanydami stengiamės išvengti sutrikimo. Mintį,

kad gėda, jeigu ir nekontroliuoja žmogaus gyvenimo, tai vis tiek nuolatos jį persekioja, pagrindė Cooley's, nors šiuo atžvilgiu Goffmanas juo nesiremia.

Dvi trumpos Cooley'o formuluotės leidžia numanyti, kad tiek vidinis, tiek išorinis žmogaus gyvenimas susijęs su emocijomis ir kad tiek socialiniai, tiek asmeniniai procesai **visada** sukelia arba pasididžiavimą, arba gėdą.

A. „Mes gyvename kitų mintyse **to nežinodami**“ (p. 208).

B. „[Asmenybei] būdingi trys pagrindiniai dalykai:

1. *Įsivaizdavimas, kaip ją įsivaizduoja kiti asmenys.*

2. *Įsivaizdavimas, kokią nuomonę jie yra susidarę apie ją.*

3. *Tam tikra savijauta, nulemta pasididžiavimo ar [gėdos]“ (p. 184).*

Pirmoji sentencija apibūdina visų socialinių santykių pagrindą, minties teoriją. Intersubjektyvumas yra žmogaus prigimties dalis, tačiau modernios visuomenės jį pavertė beveik nematomu. Vaikai nuo mažens išmoksta kaitalioti savo požiūrį pagal įsivaizduojamus kitų požiūrius. Būdami penkerių ar šešerių metų, jie įgunda prisitaikyti taip žaibiškai, kad net užmiršta tą darantys. Cooley'o žodžiais tariant, jiems tai savaimė suprantama, tarsi „žemė, kuria visi vaikštome“. Intersubjektyvus ryšys su kitais tampa nematomas, bent jau Vakarų visuomenėje.

Žmonių bendravimas paremtas intersubjektyviomis spėlionėmis, nes dabartinė kalba yra sudėtinė, fragmentiška, susijusi su kontekstu, todėl priimdami viską pažodžiui dažnai tą, kas pasakyta, suprantame neteisingai arba apskritai nieko nesuprantame. Bandydamas suprasti, klausytojas turi savo požiūrį lyginti su įsivaizduojamu kalbančiojo požiūriu. George'as H. Meadas (1934) tai vadino „įsijautimu į vaidmenį“, nors čia kalbama ne apie vaidmenis, o apie požiūrius.

Kartais įsijaučiama į vaidmenį ir vykstant paprastam pokalbiui, bet tik atsitiktinai ir probėgšmais. Pavyzdžiui, draugui sakome „Abu žinome, kad (yra taip ir taip...)“. Net ir šiuo atveju, kai įsivaizduojame skaitantys svetimas mintis, dažniausiai nesuvokiame, kad tą darome.

Antroji sentencija apibrėžia veidrodinį savęs atspindį – tuo būdu socialiniai santykiai sukuria savivoką, susijusią su pasididžiavimu arba gėda. Cooley'o apibrėžimas reiškia, kad bet kokia socialinė sąveika kelia pasididžiavimą arba gėdą ir šie jausmai kartu yra tiek socialiniai, tiek psichologiniai. Jie atskleidžia santykių būklę: sąryšį (pasididžiavimą) arba atskirtį (gėdą). O solidarumo ar susvetimėjimo (sąryšis/atskirtis) laipsnis nulemia visuomenės emocinę būseną.

Apibrėžiami trys etapai, rodantys, kad pasididžiavimas arba gėda gali lydėti nuolatos, nesvarbu, ar žmogus yra vienas, ar su kitais. Abi šios ištraukos padeda pamatą tam, kas vėliau buvo pavadinta Eliaso ir Lewis prielaida: modernioje visuomenėje gėda ar jos nuojauta tyko visur, tačiau dažniausiai yra nematomos. O ką galėtume pasakyti apie pasididžiavimą?

Veidrodinį asmens atspindį Cooley's ir Goffmanas traktuoja panašiai. Keletas Cooley'o pateiktų konkrečių pavyzdžių byloja apie gėdą, bet visai nemini pasididžiavimo. Goffmanas pasiūlė šimtus išpūdžių valdymo būdų, bet nė vienas iš jų nesuteikia galimybės jausti nuoširdų pasididžiavimą. Nagrinėdamas jo tekstą „Savęs pateikimas kasdieniniame gyvenime“ (1959), nustačiau, kad gėda ar sutrikimas čia paminėti 16 kartų, o pasididžiavimas – vos 3 kartus. Be to, visos trys užuominos apie pasididžiavimą yra ilgose citatose kitų autorių, kurie pasididžiavimo daugiausia irgi nelaiko esminiu. Pats Goffmanas vartoja tik terminą *gėda*, išsiversdamas be žodžio *pasididžiavimas*. Kodėl jo vengiama?

Nors nei Cooley's, nei Goffmanas neįvardijo, kokią civilizaciją jie tyrinėja, akivaizdu, kad tai moderni, o ne tradicinė visuomenė. Galbūt modernumas ir verčia juos sutelkti dėmesį vien į gėdą. Gėda yra atskirties, susvetimėjimo ženklas. Modernios visuomenės smarkiai krypsta susvetimėjimo link, taigi visur visų ima tykoti gėda.

Modernumas yra grindžiamas individualizmu, raginančiu veikti pavieniui, nesvarbu, kaip visa tai paveiks socialinius santykius. Asmenys išmoksta elgtis taip, tarsi būtų visiškai nepriklausomi nuo kitų. Tokia savybė gali būti konstruktyvi, skatinanti kūrybiškumą, bet jai būdingi ir dar bent du bruožai: susvetimėjimas ir gėdos slėpimas.

Pabrėžtinis individo racionalumas yra institucinis modernių visuomenių „raktas“. Tuo tikslu socioemocinis pradas nuslopinamas mąstysenos ir elgsenos labui. Vienas iš daugelio tokio slopinimo padarinių yra dviprasmiškas ir apgaulingas modernių kalbų emocinis žodynas, kuriuo bandoma nuslėpti susvetimėjimą. Pavyzdžiui, *meilė* anglų kalba apibrėžiama taip plačiai, kad labai tinka atskirčiai užmaskuoti („Pernelyg mylinti moteris“). Esama daug ir kitų dviprasmybių, apstu painiavos ir apgaulės. Kadangi gėda kruopščiai slepiama ir maskuojama, jai atskleisti reikia atidaus žodžių, gestų ir konteksto detalių tyrimo.

Tiek tradicinėms, tiek Azijos kraštų visuomenėms gėdos svarba yra savaimė suprantama. Tarkime, japonai laiko ją svarbiausia iš jausmų. Tokia tradicinė visuomenė kaip maoriai gėdą (jų vadinamą *whakamaa*) irgi priskiria pagrindiniams jausmams. Toks požiūris į gėdą ir tarpusavio santykius, koks pristatomas šiame straipsnyje, maoriams atrodytų banalus, nes jiems tai nėra jokia naujiena (Metge 1986). Tačiau vakarietiškos visuomenės atrodo, kad traktuoti gėdą kaip kasdieniniam gyvenimui labai reikšmingą jausmą būtų neįtraukti ir netgi ižaidu.

Vakarietišku visuomenių dėmesys sutelktas į individą, bet ne į socialinius santykius. Vienas iš individualizmo pranašų Ralfas V. Emersonas savarankiškumą vadino aklo prisiderinimo priešnuodžiu: „Kai prabyla manoji dvasia, neturiu nei tėvo, nei motinos, nei brolių, nei seserų.“ Ekstremali to priešprieša – tradicinė visuomenė, kuriai nėra **nieko svarbiau** už tarpusavio santykius. Modernizacijos esmę sudarė individo atskyrimas nuo socialinių santykių ir jausmų pasaulio. Kadangi nei tarpusavio ryšių, nei emocijų neįmanoma ištraukti iš asmens anketą, jie neteko svarbos ir buvo pasmerkti išnykti. Tačiau nei gėdos jausmas, nei socialiniai santykiai niekur neišnyko, tiesiog įgavo slaptas, užmaskuotas formas.

Vakarietiškos visuomenės visus santykius grindžia individualizmu. Toks požiūris slepia asmeninių ir socialinių ryšių tinklą, siejantį visus žmones. Savo ruožtu mitas apie

individo savarankiškumą skatina slopinti ir slėpti tiek gėdą, tiek pasididžiavimą. Kadangi pasididžiavimas ir gėda, ar bent jų nuojauta, yra svarbiausi socialinio bendravimo jausmai, slopinimas palaiko *status quo*, paremtą nepriklausomo individo mitu. Ir priešingai – suvokdami, koks didžiulis užmaskuotų jausmų „masyvas“ slypi socialiniame bendravime, galime tai, kas nematoma, bet kokį konkretų santykį ar santykių tinklą, paversti matomu.

Pasididžiavimas, gėda ir susvetimėjimas

Gimtosios anglų kalbos painiava ypač akivaizdi, kai kalbame apie pasididžiavimą (*pride*), nes ir žodynuose, ir kasdieninėje vartosenoje jis turi dvi nesuderinamas reikšmes. Pirmoji yra neigiama: pasididžiavimas interpretuojamas kaip egotizmas („Pasididžiavimas veda į nuopuolį“). Kai sakome, kad kas nors yra išdidus, labai tikėtina, kad jį smerkiame. Tokiai savijautai apibūdinti labiau tiktų puikybės (*false pride*), kad atskirtume ją nuo tikro pasididžiavimo.

Antroji šio žodžio prasmė teigiama: palankus teisėtas savęs įvertinimas. Toks pasididžiavimas yra tikras, nuoširdus, pelnytas, tačiau, net ir pridūrus šiuos būdvardžius, neigiamas atspalvis vis tiek išlieka. Anglų kalbos žodį *pride* (pasididžiavimas), kad ir kaip svariai jį pagrįstume, dažnai iškreipia pirmoji jo prasmė.

Individualizmas yra ir nesibaigiančios painiavos, susijusios su gėdos jausmu, priežastis. Pirmiausia sumaištį kelia įprotis atmesti socialinį sandą, nulemtą veidrodinės asmenybės: neigiamai vertiname save todėl, kad įsivaizduojame, esą tokiais mus laiko kitas asmuo ar asmenys.

Ir kasdieninė, ir mokslinė vartoseną gėdą (*shame*) paprastai laiko tik vidiniu reikalu, vien savęs smerkimu. Tačiau veidrodinė asmenybė vidinį rezultatą sieja su išoriniais šaltiniais. Psichologija tipinį gėdos apibrėžimą papildė dideliu nepasitenkinimu savimi. Cooley's tą irgi įtraukia, tačiau kartu su socialiniu komponentu, kai pagrįstai ar nepagrįstai įsivaizduojame, kad ir kiti vertina mus neigiamai.

Cooley'o idėja apie visuomeninius gėdos ir pasididžiavimo šaltinius iškelia prielaidą, kad šie jausmai atspindi socialinių santykių būklę. Kaip minėta, nesvarbu, kokia esminė gėdos priežastis – įvykdytas pažeidimas ar jo galimybė, svarbesnis komponentas yra socialinių ryšių būklė: tikras pasididžiavimas reiškia patikimą ryšį (bendrumas), o gėda grasina tą ryšį nutraukti (atskirtis). Šis apibrėžimas visada apima ir esminę gėdos priežastį, nesvarbu, kokia ji būtų, nes gėdos priežastis paprastai nustato visa bendruomenė.

Kuo didesnis modernios visuomenės susvetimėjimas, tuo giliau ji slepia jausmus ir socialinius santykius. Tarkime, gėdą pavyksta nuslėpti net nuo daugumos tų, kurie tyrinėja visuomenę ir jos elgseną. Daugelis autorių laikosi gėdos tabu ir uždraustojo žodžio apskritai nevartoja. Dėmesys sutelkiamas į vieną iš daugelio žodžių, giminių terminui *gėda*. Suzanne Retzinger (1995) jų pateikia šimtus. Vienas iš tokių yra „nesmagus“, pavyzdžiui, sakoma: „Man tai buvo nesmagi akimirka.“ Kitas būdas užmaskuoti gėdą yra jos biheviorizavimas: yra daug studijų apie **atmetimo**, padėties visuomenėje **praradimo** jausmą ir pripažinimo **paieškas**.

Neseniai pradėjau tirti, kaip terminai, įvardijantys gėdą ir kitus jausmus, paplitę

milijonuose skaitmenizuotų knygų penkiomis kalbomis nuo 1800 m. iki 2000 m. Tokius duomenis jų kūrėjai Ezra Aidenas ir Jeanas-Baptiste'as Michelis (2011) vadina *n-gramomis* (žodžių seka). Mano pirminės išvados rodo, kad per du šimtus metų, kuriuos aprėpia *n-gramos*, žodį „gėda“ pradėta vartoti trigubai rečiau. Šis reiškinys gana sudėtingas, nes yra sakinių, kuriuose šis žodis vartojamas ne „gėdos“ reikšme, pavyzdžiui, *What a shame* reiškia tą patį, ką ir *What a pity* („Kaip gaila“).

Helenos Lewis studiją, kurią aptarsiu vėliau, paremtą psichoterapijos seansais, apie gėdos svarbą daug kas cituoja, tačiau esminių jos atradimų dažnai nepaiso arba supranta juos klaidingai. Kartą Helena man net pasiskundė, kad žmonės giria tą knygą, bet jos neskaito. Panašiai atsitiko Paulio Gilbert'o (1998) ir George'o Browno (1995) studijoms apie gėdą – jos nesulaukė didelio atgarsio.

Kita vertus, Evelina Lindner sugebėjo visame pasaulyje suburti bendraminčius čia aptariamoms temoms studijuoti. Tokį pasisekimą bent iš dalies galėjo lemti tai, kad ji vengia vartoti žodį, prasidedantį „g“ raide, ypač pavadinimuose. Jos organizacija vadinasi „Žmonių orumo ir pažeminimo studijos“, o knygos – „Pažeminimo psichologija. Somalis, Ruanda, Burundis ir Hitlerio Vokietija“ (2001), „Sukurti priešą: pažeminimas ir tarptautiniai konfliktai“ (2006). Vis dėlto naujausioje savo knygoje „Lytis, pažeminimas ir globalus saugumas: garbingi santykiai nuo meilės, sekso, tėvystės, motinystės iki pasaulio reikalų“ ji jau kalba ir apie gėdą, ir apie pažeminimą. Kitas pavyzdys yra Roberto W. Fullerio veikalai „Kai kas ir niekas. Įveikiant klasinį piktnaudžiavimą“ (2003) ir jos tęsinys (2006), „Kaip sukurti neklasinį pasaulį“ (2008). Jis kalbėdavo didžiulėms auditorijoms visame pasaulyje, kliaudamasis panašiais terminais kaip Lindner ir vengdamas žodžio *gėda*.

Tačiau atrodo, kad per pastaruosius dešimt metų gėdos tabu tarp tyrėjų sumenko. *N-gramose* žodis „gėda“ nyksta lėčiau, bet šis tabu vis dar smarkiai veikia ir kasdienybę, ir studijas: tiek kalboje, tiek raštuose gėda minima palyginti retai. Kitame skyriuje aptarsiu teoriją, paaiškinančią tabu kilmę ir galimai žalingas jo pasekmes.

Apie glaustus Cooley'o pavyzdžius ir

Goffmano tezės aiškumo stoką

Cooley's labai glaustai paaiškina savo teiginius, tarkime, mintį, kad mes dažniausiai nežinome gyvenantys kitų mintyse ir sukeliantys jiems tam tikrus jausmus. Pasak jo, mes tai suvokiame tik susiklosčius ekstremalioms ar neįprastoms sąlygoms:

Daugybė dvasinę pusiausvyrą išlaikančių žmonių [...] vargu ar žino, kad jiems rūpi, ką kiti mano apie juos. Todėl jie neigs, kad šis susirūpinimas yra svarbi dalis to, kas jie yra ir ką daro, gal net pasipiktins tokiu teiginiu. Tačiau tai tik iliuzija. Kai žmogų ištinka nesėkmė arba jis patenka į nemalonę ir staiga vietoj įprasto geranoriškumo ir pagarbos pamato žmonių šaltumą ar panieką, sukrėstas, išsigandęs, jausdamasis atstumtas ir bejėgis, jis suvokia, kad gyvena kitų mintyse to nežinodamas, lygiai kaip mes visi kasdien vaikštome žeme, nesusimąstydami, kaip ji mus išlaiko (1922, p. 208).

O štai šioje ištraukoje Cooley's paaiškina, kas veidrodinei asmenybei sukelia gėdą:

Palyginimas su veidrodžiu vargu ar nurodo antrąjį ganėtinai svarbų elementą –

įsivaizduojamą nuomonę. *Pasididžiavimą* arba *gėdą* mums sukelia ne vien mechaninis mūsų atspindys, bet ir primesta nuomonė, įsivaizduojamas šio atspindžio poveikis kitiems. Tai akivaizdu iš fakto, kad tų kitų žmonių, kurie, mūsų manymu, apie mus galvoja, charakteriai ir įtaka daro poveikį mūsų jausmams. Mes *susigėstame*, jei bandome išsisukinėti tiesaus žmogaus akivaizdoje, jaučiamės bailiai prieš drąsų žmogų, stačiokai rafinuoto žmogaus akyse ir taip toliau. Mes nuolat įsivaizduojame ir įsivaizduodami dalijamės kito nuomone. Žmogus vienam asmeniui gali girtis savo veiksmais, tarkim, koku nors gudriu prekybos sandėriu, tačiau *gėdytusi* [kursyvas mano] apie tai pasakoti kitam (1922, p. 184–185).

Čia aptariamos mažiau abstrakčios situacijos. Toliau pateikiamoje ištraukoje Cooley's mini konkrečius, nors ir pramanytus, įvykius iš romanų, nors nė vieno necituoja:

Daugumoje [George Eliot] romanų yra veikėjas, panašus į poną Bulstrodę iš *Middlemarch* [...], kurio respektabilus ir nusistovėjęs įvaizdis visuomenėje subyra, išaiškėjus paslėptai tiesai (1922, p. 208).

Cooley'o teiginys, būdamas abstraktus, leidžia tik paviršutiniškai suvokti, kokia katastrofa ištinka, subyrėjus įvaizdžiui visuomenės akyse, ir kokie dramatiški to padariniai. Bulstrodės žmona Dorotėja, nors yra nekalta, stovi šalia savo vyro, užsitraukusio gėdą. Romane pateikiama vaizdingų smulkmenų, iš kurių skaitytojai gali susidaryti išpūdį, kokia galinga viešo pažeminimo jėga. Mintims išreikšti pasitelkdamas Bulstrodės pavyzdį, Cooley's šiek tiek nukrypsta nuo savo įpročio neteikti aprašymų. Tačiau jis, priešingai Goffmanui, nepradeda cituoti ir aiškinti, kaip tos ištraukos susijusios su jo teze. O ją pailiustruoti galėtų, pavyzdžiui, šita citata, rodanti, kad Bulstrodės gėda prislėgė ir jo žmoną:

Apsisprendusi [palaikyti savo vyrą], ji tam pasirengė, atlikusi keletą smulkių veiksmų, kurie griežtam stebėtojui galėtų atrodyti visiška kvailystė. Tuo norėjo visiems matomiems ar nematomiems stebėtojams parodyti, kad pradėjo naują gyvenimą, jau susitaikiusi su pažeminimu. Ji nusiėmė visus savo papuošalus, apsilvilko paprastą juodą suknelę, užuot dėvėjusi savo puošnią kepuraitę su ryškiomis kokardomis, paleido plaukus ir užsidėjo paprastą skrybėlaitę... (Eliot, 1900, p. 338).

Dorotėja pasirengia tam, kad jos orumas bus viešai nuplėštas, atsisakydama savo luomui priimtinos išvaizdos, ir apsirengia drabužiais, labiau tinkančiais kalėjimui arba laidotuvėms. Vien paminėjęs tokius įvykius kaip šis, užuot pacitavęs jų aprašymus, Cooley's nesugebėjo atskleisti visos savo idėjų galios.

O Goffmanas laisvai naudojosi daugybe konkrečių pavyzdžių. Detalizuotų įvykių gausa gal ir lėmė tiek jo populiarumą, tiek svarbą. Skaitytojams tai primena juos pačius: „Panašu į mane!“ Ir, beje, iliustruoja daugelį Cooley'o tezių.

Štai Goffmano pavyzdys, pagrindžiantis Cooley'o teiginius, jį sunumeravau, kad būtų lengviau atsirinkti:

Numanydamas, kad auditorija susidarys blogą išpūdį apie jį [1], individas gali susigėsti [2] dėl geranoriško, doro savo poelgio nes kontekstas klaidingai sukelia blogą išpūdį. Apimtas nemotyvuotos gėdos, jis gali pamanyti, kad jo jausmai yra matomi [3]; jausdamasis matomas, ims nuogaštauti, kad jo išvaizda patvirtina [4] klaidingas

išvadas apie jį. Savo keblią padėtį jis dar labiau apsunkins įsitraukdamas į gynybinius manevrus [ispūdžių valdymas], kokių griebtusi, jei iš tikrųjų būtų kaltas. Mes visi galime patys sau trumpą laiką atrodyti blogiausi žmonės, kokius tik galime įsivaizduoti, įsivaizduodami, kaip kiti mus įsivaizduoja (1959, p. 236).

Šį pavyzdį gana sunkoka suprasti dėl jo painumo. Būtų lengviau, jei Goffmanas atskleistų daugiau detalių. Tarkime, juokus krėsti mėgstantis kolega biure nuspaudžia triukšmo pagalvėlę ir paskleidžia draudžiamą garsą kaip tik tuo metu, kai jūs sėdatės prie stalo. Sutrinkate (2), nes manote, kad visi jūsų kolegų mano, esą tą garsą sukėlėte jūs (1). Nors esate nekaltas, paraustate (3), nes įsivaizduojate kitus biure esančius asmenis manant, kad pasielgėte netinkamai (4).

Šioje pastraipoje Goffmanas aprašė keturis greitus vidinius žingsnius, iš kurių trys susiję su buvimu kitų mintyse. Galbūt dėl panašių pavyzdžių Pierre'as Bourdieu (1983) pavadino Goffmaną „be galo smulkių dalykų atradėju“. Goffmano pateikiamų detalių, tokių kaip ši, smulkumas atsispindi laike: kiekvieną aprašomą įvykį skiria vos kelios sekundės dalys.

Kol kas kalbėjome apie gėdos teorijas. Toliau aptarsiu dvi studijas, kurios jas tarytum patvirtina.

Elianas apie Europos istoriją

Sociologas Norbertas Elianas atliko nepaprastą, daugiau kaip šimtą Europos istorijos metų aprėpiantį tyrimą – analizavo etiketo ir ugdymo vadovėlius, parašytus penkiomis kalbomis. Veikale „Lavinimo procesas“ (1939), iš vokiečių kalbos į anglų išverstame 1978 m., jis aptarė dvi pagrindines temas: 1. Sumažėjus fizinių bausmių, gėda tapo dominuojančiu socialinės kontrolės veiksnium. 2. Gėdai išplitus, ji darėsi beveik nematoma dėl atsiradusio tabu.

Tolesnė ištrauka perteikia Eliano tyrimo kryptį. Ji paimta iš XIX a. veikalo (von Raumer 1857), patariančio motinoms, kaip atsakyti į dukterų klausimus, susijusius su lytimi:

Vaikai turėtų kuo ilgiau tikėti, kad kūdikius atneša angelas... Jei vėliau mergaitės paklaus, iš kur atsiranda vaikai, joms reiktų atsakyti, kad motinoms juos duoda gerasis Viešpats... „Tau nereikia žinoti, kaip Dievas suteikia vaikus, o ir negalėtum to suprasti.“ Motinos užduotis yra nepaliumamai užimti savo dukrų mintis tuo, kas dora ir gražu, kad nebūtų laiko galvoti apie tokius dalykus... Motina turėtų tik kartą rimtai pasakyti: „Tau nebūtų į naudą žinoti tokius dalykus ir neturėtum klausytis kalbų apie juos.“ Tikrai gerai išauklėta mergaitė nuo tada gėdysis, girdėdama kalbant apie panašius dalykus (1978, p. 180).

Seksualumo slopinimą Elianas pirmiausia aiškina paslėpta gėda:

Šią gyvenimo sritį supa drovumo aura. Net suaugusieji oficialiai apie tai kalba atsargiai ir aptakiai. O vaikams, ypač mergaitėms, apie tokius dalykus, jei tik įmanoma, apskritai neužsimenama. Vilhelmas von Raumeris nepateikia jokios priežasties, kodėl nereiktų apie tai kalbėti su vaikais. Jis būtų galėjęs pasakyti, kad norima kuo ilgiau išsaugoti dvasinį mergaičių tyrumą. Bet net ir ši priežastis yra tik dar vienas įrodymas, kaip šiuos impulsus tais laikais pamažu užvaldė gėda ir drovumas

(1978, p. 180).

Pateikdamas šią ištrauką, Eliasas iškelia daug svarbių klausimų, susijusių su gėdos motyvais ir padariniais. Jo analizė veda prie galimai svarbiausios priežastinės sekos, būdingos moderniai civilizacijai: gėdos neigimas kelia grėsmę visuomeniniams ryšiams, kurie tiek sukelia, tiek atspindi šį neigimą.

Žvelgiant racionaliai, problema, su kuria jis [von Raumer] susiduria, atrodo neišspręsta, o jo žodžiai skamba prieštaringai. Jis nepaaiškina, kaip ir kada mergaitei turėtų būti leista suprasti, kas vyksta ir kas nutiks jai. Svarbiausia yra įdiegti „kuklumą“ (t. y. gėdos, baimės, drovumo ir kaltės jausmus), tiksliau tariant, priderinti elgesį prie visuomenės normų. Akivaizdu, kad ir pačiam ugdytojui be galo sunku įveikti gėdą, drovumą, gaubiančius šią sferą (1978, p. 181).

Eliaso studija siūlo būdą suprasti, kaip išplito socialinis gėdos tabu ir koks jo poveikis visuomeniniams ryšiams. Šiuo atveju suaugęs žmogus, mokytojas Vilhelmas von Raumeris ne tik gėdijasi sekso, jam gėda dėl savo gėdos. XIX a. skaitytojų reakcija, tikėtina, buvo panaši: gėda, gėda dėl gėdos ir gėda dėl dar didesnės gėdos, sukeltos dukrai. Von Raumerio patarimas išreiškia socialinės sistemos dalį, kai delikatus civilizuotas elgesys sukelia grandininę reakciją, susijusią su gėdos slėpimu.

Eliasas gėdos neigimą suprato kaip gėdos išlaptinimą, tampantį nesąmoningų poelgių priežastimi:

Pirmiausia tokias nuostatas lemia ne racionalūs motyvai, ne praktinės priežastys, o pačių suaugusiųjų dirbtinė (*sham*) gėda (*shame*), kurios jie negali įveikti. Juos verčia tylėti visuomeniniai draudimai ir viduje slypintis pasipriešinimas, jų pačių *superego* (1978, p. 181).

Ši, kaip ir daugelis kitų ištraukų, atskleidžia ne tik gėdos tabu, bet ir jos perdavimo, įdiegimo mechanizmus.

Galimas dalykas, kad susidomėti gėdos fenomenu Goffmaną paskatino Eliaso studija, nors negalime būti tuo tikri. 1963 m. išleistame veikale Goffmanas (p. 39) citavo Eliaso knygos originalą, 1939 m. pasirodžiusį vokiečių kalba. Konkreti citata apie pasirengimo miegui etiketą pateikiama atsietai nuo Eliaso tezės apie gėdą. Vis dėlto vokiškąją versiją Goffmanas žinojo pakankamai gerai, kad ją cituotų, ir tai verčia numanyti galimą įtaką.

Helenos Lewis studija,

paremta psichoterapijos seansais

Helena B. Lewis, mokslininkė psichologė ir psichoanalitikė, iš psichoterapijos seansų aprašymų išrinko žodinius jausmų atitikmenis, taikydama sisteminių metodą (Gottschalk, Glaser, 1969). Panašu, kad Eliaso studija jai nebuvo žinoma. Nustebo, įsitikinusi, kad gėda/sutrikimas buvo gerokai dažnesnis jausmas negu visi kiti jausmai, kartu sudėjus. Ji taip pat nustatė, kad gėdos/sutrikimo, priešingai negu džiaugsmo, širdgėlos, baimės ar pykčio, iš esmės niekada neminėdavo nei pacientas, nei terapeutas. Tokį nutylėjimą ji pavadino „nepripažinta gėda“. Jos išvados pažodžiui

patvirtino Eliaso teiginius, kaip gėda išplito istoriniu lygmeniu ir tapo nematoma.

Ji išsiaiškino, kad gėda slepiama dviem skirtingais būdais. **Akivaizdi, nediferencijuota gėda** (ANG) aprėpia skausmingus jausmus, kurie pridengiami įvairiais terminais, vengiant žodžio, prasidedančio „g“ raide (Eliastas vadino tai daugiažodžiu). **Apeita** gėda verčia greitosiomis mąstyti, kalbėti ar elgtis, bet mažai ką jausti.

ANG susijusi su skausmu, sutrikimu ir fizinėmis reakcijomis, tokiomis kaip raudonavimas, prakaitavimas ir/ar greitas širdies plakimas. Žmogui pritrūksta žodžių, sutrinka mąstysena ar elgsena, jis gali tapti neorganizuotas, jaučiasi sutrikęs.

Dauguma terminų, įvardijančių skausmingus jausmus, pavyzdžiui, nesveikuoti, drovėtis, jaustis nedrąsiai, nepatogiai, nekaip, neramiai ar apgailėtinais, o paauglių žargonu – *parintis*, depresuoti ar kvaišti, atrodo, išreiškia akivaizdžią, nediferencijuotą gėdą. Kai kurie pakaitiniai terminai sudaryti iš žodžių junginių – prototipinės yra tokios frazės, kaip „jaučiausi kvailai“ arba „esu tikras idiotas“. Anksčiau pateiktas pavyzdys „nesmagus momentas“ reiškia, kad ne asmuo yra sutrikęs (atskirtis), o pats momentas yra nesmagus (projekcija). Kaip minėta, Suzanne Retzinger savo straipsnyje (1995) įvardija daugiau kaip šimtą pakaitinių žodžių ir frazių.

Apeita gėda pasireiškia kaip trumpalaikis skausmingas jausmas, paprastai greitai praeinantis, bet po to apsėda įkyrios mintys, sutrinka kalbėsena. Dažnas pavyzdys, kai asmuo jaučiasi ižeistas ar kritikuojamas. Tuo momentu (ar tą prisimindamas) jis pajunta skausmingų jausmų antplūdį, o vėliau užgaulią sceną nuolatos perkrato vaizduotėje. Tie pakartojimai yra variacijos tema, kaip kitaip asmuo būtų galėjęs elgtis, kad išvengtų incidento ar efektyviau į jį reaguotų. Ta mintis ima žmogų persekioti.

Man atrodo, kad Lewis naudojamas sisteminis metodas, bandant atskleisti su jausmais susijusius terminus ir jiems giminiškus žodžius, galėjo susiaurinti epizodų, sietinų su gėda, spektrą. Viena iš priežasčių būtų ta, kad šis metodas yra tinkamesnis, nustatant **akivaizdžią nediferencijuotą gėdą**, o sujaukta kalba ir/ar įkyrios mintys, būdingos **apeitai gėdai**, kartais iš jo išslysta.

Eliaso metodas nebuvo sisteminis, gal todėl gerokai platesnis už tą, kurį taikė Lewis. Tyrinėdamas knygas, jis išstudijavo visas dažniausiai pasitaikančias temas: seksualumą, kūno funkcijas, kuklumą, subtilumą, manieras, sutrikimą ir tai, ką jis pavadino „sociogenetine baime“. Šis terminas reiškia ne tą baimę, kuri apima kaip atsakas į fizinį pavojų, o tiesiog įvardija dar vieną būdą, kaip užmaskuoti gėdą. Toks išsisukinėjimas, vengiant žodžio *gėda*, kasdieniniuose pokalbiuose pasitaiko dažnai. Posakis „bijau būti atstumtas“ neturi nieko bendra su fiziniu pavojumi, paprastai jis reiškia: „nujaučiu, kad patirsiu gėdą“.

Tiek Eliaso, tiek Lewis tyrimuose esama užuominų, kad modernias visuomenes gėda persekioja visur, bet nei jis, nei ji šitos minties neišreiškia atvirai.

Slopinimo teorija

Anksčiau išvardytos *n-gramų* išvados tiesiogiai sietinos ir su nauja jausmų slopinimo

teorija. Freudui, atradusiam slopinimo fenomeną, jo prigimtis daugmaž liko paslaptimi, ją atskleidė anglų psichologas Michaelas Billigas (1999). *N-gramų* tyrimo išvados, patvirtinančios Eliaso tezę, tinka ir Billigo teorijai apie slopinimą pagrįsti. Uždraustas sritis galima paslėpti ne tik keičiant temą, kaip nustatė Billigas, analizuodamas Freudų pacientų ligos istorijas, bet ir atsisakant terminų, susijusių su uždrausta sritimi, arba juos sušvelninant.

Freudas aiškiai konstatavo: „Slopinimo teorija yra kertinis akmuo, palaikantis visą psichoanalizės struktūrą.“ Tačiau apie slopinimą jis žinojo labai mažai. Įvadinėse paskaitose, publikuotose, kai jam buvo jau daugiau kaip šešiasdešimt, savimi pasitikintis psichoanalizės pradininkas teigė: „...iki šiol apie [slopinimą] žinome tik tiek, kad [jį] sukelia *ego* galios.“ Prie to dar pridūrė: „Nieko daugiau šiuo metu nežinome.“ Šis komentaras mums nedaug ką pasako, nes negalime žinoti, apie kokias galias kalbėjo Freudas ir kaip, tiesą sakant, reikėtų suprasti patį *ego*.

Remdamasis išsamia Freudų tekstų analize, ne vien pokalbių su pacientais užrašais, bet ir laiškais, Billigas teigė: slopinimą sukelia visuomenės įpročiai, susiję su temomis ar jausmais, kuriuos tam tikra visuomenė paprastai laiko pernelyg gėdingais, kad juos aptarinėtų. Tuo metu, kai Freudas gyveno Vienoje, tokia tema buvo seksualumas.

Billigo manymu, slopinimas prasideda nuo visuomenės įpročių: vienoje iš ligos istorijų Freudas rašė apie „mažąjį Hansą“, kuris iš pokalbių su mama ir tėvu sužinojo, kad kai kurių temų (tokių kaip seksualumas, pyktis, agresija ir t. t.) aptarinėti nevalia. Jei išskildavo kokia nors kebli tema, tėvai paprastai pakeisdavo ją kita, nedraudžiama. Šį perėjimą rodydavo trumpos nepavojingos frazės, tokios kaip „tačiau“, „na, gerai“ ir panašios.

Pagal Billigo sukurtą naują slopinimo teoriją viskas prasideda nuo visuomenės įpročio vengti tam tikrų temų. Individas perima tiek vengimo praktiką, tiek daugumą vengtinų temų. Kaip visa tai įvyksta?

Billigo teorija nėra pakankamai artikuluota, bet ji aiškiai išskiria du žingsnius. Pirmiausia išugdomas įprotis vengti tam tikrų temų, pakeičiant jas kitomis. Ši praktika būna iš anksto gerai apgalvota, o jos rezultatas – kolektyvinis nesugebėjimas pastebėti uždraustų temų. Jeigu tai kartojasi nuolat, individas gali žengti antrąjį žingsnį – išmoksta nepastebėti savo paties įpročio vengti uždraustų temų, kurios pakeičiamos nedraudžiamomis.

Antrasis žingsnis skirtas tam, kad uždraustoji tema būtų ištrinta iš sąmonės. Jeigu ir žengus antrą žingsnį nepavyks atsikratyti gėdos, galima ryžtis trečiam ir net tolimesniems žingsniams. Jeigu asmuo vengia atsiminti vengimą, vadinasi, prasidėjo grįžtamasis procesas, o jis gali tęstis iki begalybės. Tai ypač akivaizdu Freudų aprašytoje ligos istorijoje, pavadintoje „Žmogus žiurkė“.

Kaip slepiama gėda priverčia pasinerti į tylą arba griebtis smurto

Veidrodinei asmenybei, be tų trijų Cooley'o apibrėžtų bruožų, Goffmano manymu, būdingas dar vienas – tai gėdos, kurios neįmanoma išvengti, valdymas (pavyzdžiui, slėpimas). Be to, yra ir penktas žingsnis, apie kurį Goffmanas atvirai užsimena, – tai elgsena, smarkiai paveikta gėdos slėpimo. Helena Lewis (1971) pabrėžė, kad gėda gali

paskatinti, viena vertus, užsisklęsti, sukeldama depresiją, antra vertus, išprovokuoti pyktį, net agresiją. Suzanne Retzinger (1991), psichiatro Jameso Gilligano (1998; 2011) ir sociologo Neilo Websdale'o (2010) tyrimai rodo, kaip paslėpta gėda sukelia pyktį ir skatina smurtą.

Gėdos jausmas yra svarbiausia ar pirminė smurto priežastis. Įvairias smurto formas, nesvarbu, ar jos nukreiptos prieš individus, ar prieš visus gyventojus, skatina (sukelia) **slepiama** gėda (Gilligan, 1998, p. 110-111).

Gilligano teorija labai įdomi, nes atveria jausminę tarpasmeninio ir masinio smurto priežastį. Websdale'as (2010), ištyręs 211 nužudymų šeimose, Gilligano tezei suteikė tvirtą pamatą. Ypač įdomus jo atradimas yra tai, kad gana didelei nusikaltėlių mažumos daliai būdingas **pilietinis orus** stilius, kaip priešprieša pikto ir agresyvaus stiliaus daugumai.

Šiai grupei priskiriami žudikai nebuvo žinomi kaip smurtautojai ir net neatrodė pikti žmonės. Beveik visi jie buvo vidurinėsios klasės vyrai (ir keletas moterų), netekę darbo. Šį faktą jie kruopščiai slėpdavo, kiekvieną dieną eidami iš namų tarytum į tarnybą. Tuo metu jie detalčiai planuodavo savo šeimos nužudymą, dažnai ir savižudybę. Didžiudamiesi savo, kaip šeimos maitintojo, gebėjimais, jie, matyt, negalėjo pakelti bedarbystės pažeminimo.

Man regis, toks smurto tipas labai panašus į valstybių rengimąsi karui iš keršto, pavyzdžiui, toks buvo Prancūzijos karas su Vokietija 1871-1914 m. (Scheff, 1997). Tiek gėdą, tiek pyktį kruopščiai slėpti po racionalumo šydu ypač linkę lyderiai. Busho administracija, ko gero, labai sutriko tiek dėl rugsėjo 11-osios išpuolio, nes ji turėjo apsaugoti šalį, tiek dėl savo bejėgiškumo nubausti užpuolikus. Invazija į Iraką, remiantis melagingomis prielaidomis, galėjo būti bandymas paslėpti savo gėdą ir įtūžį. Veidrodinės asmenybės idėja, ypač kai ji išplečiama bent iki penkių žingsnių, gali padėti atskleisti bendrus asmeninio ir kolektyvinio elgesio bruožus.

Nei Cooley's, nei Goffmanas, nei daugelis kitų nenagrinėjo teisėto pasididžiavimo idėjos. Cooley's aptarė pasididžiavimą ir tuštybę (1922, p. 230-237), tačiau pagal jo versiją pasididžiavimas painiojamas su egotizmu, o kasdieninėje anglų kalboje taip atsitinka gana dažnai. Jessica Tracy (2009) ir kiti atkreipė dėmesį į šią painiavą, atskirdami tai, ką jie pavadino autentišku (pagrįstu) ir arogantišku (egotistiniu) pasididžiavimu.

Išvada

Šiame rašinyje aptariau keturis pagrindinius tyrimus, aptariančius gėdą ir jos vietą žmogaus gyvenime. Du iš jų - tai esė apie gėdos teoriją, tapę pretekstu tam, ką galėtume pavadinti Cooley'o ir Goffmano spėjimu. Kiti du - empiriniai tyrimai, kurie, panašu, pagrindžia šią teoriją. Trumpai tariant, ji teigia, kad gėda ar jos nuojauta persekioja visur, tačiau moderni visuomenė paprastai linkusi to nematyti. Šią mintį, regis, rimtai paremia ir Eliaso atlikta esminė empirinė makroistorijos studija, ir Lewis socialinio bendravimo mikropasaulyje analizė. Šią teoriją reikėtų ištirti giliau ir labiau tiesiogiai, kaip aš dariau tirdamas gėdos terminų *n-gramas*. Jei tolesnės studijos ją paremtų, galbūt mokslas apie socialinį elgesį ir psichiatrija toliau judėtų nauja

kryptimi.

Išvertė Rasa Radzevičiūtė

Ezra Aiden, 2011. <http://books.google.com/ngrams>

Michael Billig, *Freudian Repression: Conversation Creating the Unconscious*. Cambridge University Press, 1999.

Pierre Bourdieu, *Forms of Capital*, In: *Handbook of theory and research for the sociology of education*, J. C Richards (editor). New York: Greenwood Press, 1983.

Charles Horton Cooley, *Human Nature and Conduct*. New York: Scribners, 1922.

Michael Corballis, *The Uniqueness of Human Recursive Thinking*. *American Scientist* 95, May-June, 2007, p. 240-248.

Michael Corballis, *The Recursive Mind: The Origins of Human Language, Thought, and Civilization*. Princeton N. J.: Princeton University Press, 2012.

Norbert Elias, *The Civilizing Process*. London: Blackwell, 1994.

George Eliot, *Middlemarch*. New York: Sully & Kleinteich, 1900.

Erik Erikson, *Childhood and Society*. New York: Norton, 1950.

James Gilligan, *Violence - Reflections on a National Epidemic*. New York: Vintage Books, 1997.

Erving Goffman, *Embarrassment and Social Organization*. *American Journal of Sociology*, 1956, 62: 264-274.

Erving Goffman, *The Presentation of Self in Everyday Life*. Garden City, New York: Doubleday/Anchor Books, 1959.

Erving Goffman, *Asylums*. New York: Anchor Books, 1961.

Erving Goffman, *Fun in Games*, In: *Encounters: Two studies in the sociology of interaction*. Indianapolis: Bobbs-Merrill, 1961, p. 15-81.

Erving Goffman, *Behavior in Public Places*. Glencoe, Ill.: Free Press, 1963.

Erving Goffman, *Interaction Ritual: Essays on Face-to-Face Behavior*. New York: Pantheon Books, 1967.

Gershon Kaufman, *The Psychology of Shame*. New York: Springer, 1989.

George H. Mead, *Mind, Self, and Society*. Chicago: University of Chicago Press, 1934.

Helen B. Lewis, *Shame and Guilt in Neurosis*. New York: International Universities Press, 1971.

Suzanne Retzinger, *Violent Emotions*. Newbury Park: *Sage*, 1991.

Suzanne Retzinger, *Identifying Shame and Anger in Discourse*. *American Behavioral*, 1995.

Thomas Scheff, *The Taboo on Coarse Emotions*. *Review of Personality and Social Psychology*, June, 1984.

Thomas Scheff, *Microsociology*. Chicago: *University of Chicago Press*, 1990.

Thomas Scheff, *Bloody Revenge: Nationalism, War, and Emotion*. Boulder: *Westview*, 1994. Pakartotinis leidimas *iUniverse*, 2000.

Thomas Scheff, *Shame and the Social Bond*: *Sociological Theory* 18: 84-98, 2000.

Thomas Scheff, *Emotions, the Social Bond, and Human Reality: Part/Whole Analysis*. Cambridge: *Cambridge University Press*, 1997.

Thomas Scheff, *Scientism is Social/Behavioral Science*. *Contemporary Sociology*, May, 2011.

Thomas Scheff, Suzanne Retzinger, *Violence and Emotions*. Lexington, Mass.: *Lexington Books*, 1991. Pakartotinis leidimas *iUniverse*, 2001.

Silvan Tomkins, *Affect, Imagery, Consciousness, Volume II*. New York: *Springer*, 1963.

Jessica Tracy; Joey Cheng; Richard Robins; Kali Trzesniewski, *Authentic and Hubristic Pride: The Affective Core of Self-esteem and Narcissism*. *Self and Identity*, 8, 2 & 3, 2009, p. 196-213.

Wilhelm Von Raumer, *The Education of Girls*. 1857 (cituojama Elias, 1978).

Neil Websdale, *Familicidal Hearts: The Emotional Style of 211 Killers*. Oxford: *Oxford University Press*.